

مقاله پژوهشی

بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین

مهدی باصولی*

دکتری مدیریت گردشگری، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران.

سعیده درخش

دانشگاه علم و هنر، یزد، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۲/۰۴

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۱۰

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۱

چکیده توسعه راه‌ها از جمله ضروریات توسعه اقتصادی در هر دوران تاریخی بوده است. در روزگار قدیم کاروانسراها به دلایل مختلف از جمله گستردگی کشور ایران و نیاز به برقراری ارتباط میان شهرهای مختلف، ایجاد شده‌اند. بناهایی که در طول زمان به دلایل مختلفی مورد توجه قرار گرفته‌اند. این بناها علاوه بر آنکه برای استراحت کاروان‌ها و مسافران در بین راه و مبادله کالا در درون شهر ایجاد می‌شدند، کارکردهای مهم دیگری نیز داشتند. این مقاله با هدف بررسی کارکردهای کاروانسرا به بررسی امکان تبدیل آن به یک منظر تاریخی مورد استفاده در گردشگری منظر و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. روش گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و از طریق بررسی مجلات و مقالات معتبر و کتب تاریخی در خصوص کاروانسرا انجام شده است. در این تحلیل با نگاه منظرین به موضوع، کارکردهای کاروانسرا مشخص و به ۱۱ دسته اصلی تقسیم شده‌اند. با تحلیل این کارکردها به نظر می‌رسد کاروانسراها با همسان‌سازی عملکردی خود در دوره‌های زمانی مختلف، توانسته‌اند جایگاه خاصی در فرایندهای اقتصادی، فرهنگی و تجاری داشته باشند. روایت منظرین این کارکردها ظرفیت مناسبی برای ایجاد یک منظر و مقصد گردشگری ارائه می‌کند.

واژگان کلیدی | کاروانسرا، کارکرد، منظر، ایران.

مقدمه واژه منظر با مفاهیم پیچیده عینی و ذهنی و ابعاد گسترده فیزیکی و غیرفیزیکی محل بحث صاحب‌نظران و نظریه‌پردازان حوزه‌های فکری مرتبط با محیط زیست، جغرافیا، طراحی شهری، معماری و سایر رشته‌های وابسته بوده و به همین علت، تعاریف متنوع و رویکردهای متفاوت به موضوع منظر از سوی آن‌ها مطرح شده است (ماهان و منصور، ۱۳۹۶، ۱۷). منظر، موجودی پویا و نسبی خواننده می‌شود که از تعامل دائمی جامعه و طبیعت شکل می‌گیرد.

بدین ترتیب، منظر موجودی با قابلیت‌های فرهنگی خواهد بود که اهداف سه‌گانه زیباشناسانه، فرهنگی و عملکردی را همزمان دنبال می‌کند. ادراک منظر فرآیندی مبتنی بر حس است که بدون واسطه صورت می‌گیرد (منصور، ۱۳۸۳، ۶۹). بخش مهمی از ادراک زیبایی یعنی ادراک معنا، نشانه‌ها و نمادها، علاوه بر آن که در ترجیحات زیبایی‌شناسی واجد اهمیت خاصی هستند، خصوصیات ارتباط مردم با مکان را نیز مشخص می‌کنند. هویت مکان به عنوان یکی از راه‌های ارتباط بین انسان و مکان از طریق فرهنگ، سابقه تاریخی،

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۳۱۵۴۵۰۹۰، basouli@acecr.ac.ir

منظرها می‌داند (منصوری و شفیعا، ۱۳۹۸، ۳۱). برای تبیین گردشگری منظر باید منظر را به صورت عمیق مورد بررسی قرار داد و خصوصیات منحصر به فرد آن را شناسایی کرد. به بیان دیگر ابتدا باید منظر وجود داشته باشد تا بتوان مقصد گردشگری منظر را بیان کرد. زمانی که بتوان چرایی ایجاد یک پدیده را تشریح کرده و نحوه تعامل انسان و جامعه مورد نظر را با ساختار معماری تبیین کرد، می‌توان مقصد گردشگری منظر را برای گردشگران توضیح داده و افق گسترده‌تری را پیش‌روی آنها قرار داد. بر این اساس، در این پژوهش علاوه بر مرور چرایی ایجاد کاروانسراها در طول تاریخ، کارکردهای گوناگون آنها با رویکردی منظرین در جامعه شهری ایران قدیم بررسی شده و با مرور کارکردها، امکان تلقی منظر به کاروانسرا مورد تحلیل قرار گرفته است.

فرضیه پژوهش

به نظر می‌رسد نگاه منظرین به کاروانسراها، کارکردهایی فراتر از اسکان مسافری را معرفی کند. معرفی این کارکردها می‌تواند در ایجاد کاروانسراهای ایرانی به مقاصد گردشگری منظر مورد استفاده قرار گیرد.

روش تحقیق

روش مورد استفاده در این تحقیق، توصیفی تحلیلی است. مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای بر مبنای جمع‌آوری کتب و مقالات معتبر در خصوص کاروانسرا صورت پذیرفته و داده‌های اولیه پس از بررسی و مطالعه به صورت توصیفی بیان شده است. با بررسی و تحلیل این داده‌ها، استنتاج تحلیلی جهت بررسی کارکردهای کاروانسرا، انجام پذیرفته است.

دلایل ایجاد کاروانسرا

راه‌های ارتباطی نقش مهمی در مناسبات اقتصادی، اجتماعی و حیات فرهنگی جوامع انسانی داشته و دارند. کارکرد جاده‌های مواصلاتی، در حیات جوامع انسانی تنها به آمد و شد محدود نبوده، بلکه پاره‌ای از تحولات اقتصادی، تجاری، تحرکات نظامی-سیاسی، دگرگونی‌های اجتماعی و انتقال دستاوردهای فکری-فرهنگی متأثر از راه‌های ارتباطی بوده است (پرگاری و جودکی، ۱۳۹۵، ۳۶). اهمیت راه‌های ارتباطی به اندازه‌ای بوده است که از آن به عنوان یکی از محوری‌ترین کلیدهای توسعه یاد می‌شود.

احداث و ایجاد کاروانسرا در مسیر راه‌ها از پیشینه زیادی برخوردار است. بنابر گزارش‌های تاریخی و شواهد موجود، ایران در ساخت این بنا از سایر ملل متمدن روزگار قدیم پیش‌گام‌تر بوده است (ثواقب و نجفی‌علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۴۰) و بنا به اظهار نظر مورخان، می‌توان ایران را خاستگاه کاروانسراها دانست

خاطرات جمعی، نوع و ماهیت فن‌آوری ساخت، عملکردها، نشانه‌ها، فرم‌ها و نمادهای شهری و ویژگی‌های بصری و کالبدی ادراک می‌شود (امین‌زاده، ۱۳۸۹، ۵). شهر که از عناصر، اجزاء، فضاها، عملکردها و قوانین حاکم، به انضمام روابط جاری در شهر به علاوه همه موضوعات مرتبط با آنها مثل تاریخ تشکیل شده است به عنوان بزرگترین مجموعه و اثر انسانی است که ظرفیت فعالیت‌های انسانی را دارا بوده و می‌تواند جلوه‌های متنوعی از زیبایی به انسان القاء کند (واعظی، ۱۳۹۷، ۱۳۳).

عناصر و اجزای شهرهای تاریخی و بافت قدیم، حاوی اطلاعاتی است که نقش فرهنگی این عناصر را در ارتباط با دیگر نقش‌ها بر ما آشکار می‌سازد و مشخص می‌کند که گذشتگان بدون تفکر، اقدام به ساخت و ساز نکرده‌اند و برای هرگونه معماری توجیه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و حتی سیاسی وجود داشته است. در این میان، نقش مردم و خواسته‌های اعتقادی و فرهنگی بسیار کلیدی بوده، و ضمن آن که از تجربیات پیشینیان خود استفاده می‌کردند، از خلاقیت و ابتکار هم دور نبوده‌اند. ارتباط میان اجزاء و عناصر شهری در ساخت و سازهای گذشته، بیشتر مورد توجه قرار می‌گرفته و هرگونه تحولی، بدون در نظر گرفتن اجزای دیگر، مورد نظر نبوده است (سجادی، جنگی و صفامقدم، ۱۳۸۹، ۸۰).

هر واحد معماری به عنوان یک فضای واحد و پیوسته از اجزایی تشکیل می‌شود. از این نظر می‌توان واحد معماری را به یک انسان تشبیه کرد. ارتباط گسترده بین انسان و فضای زیست او موجب شده که رابطه‌ای کمابیش معنوی بین انسان با محیطش پدید آید. به همین سبب هر فضای معماری نشان‌دهنده ویژگی‌های فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی جامعه است (تاتاری و نیستانی، ۱۳۹۳، ۱۰۹).

کاروانسراها یکی از پدیدارهای پرارزش فرهنگی معماری ایرانی است که از نقطه‌نظرهای گوناگون می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد. این مکان دارای کارکردهای متعدد در جامعه ایران قدیم بوده و یک عنصر مهم در شهر ایرانی محسوب می‌شده است. کارکردهای کاروانسرا به واسطه ساختار فیزیکی آن شکل نگرفته و بیشتر به سبب وجوه معنایی آن حاصل شده است. هرچند ساختار فیزیکی آن نیز متأثر از این مؤلفه‌های مختلف، در این کارکردها مؤثر بوده است. می‌توان ادعا کرد کاروانسراها این قابلیت را دارند که به عنوان یک منظر در نظر گرفته شوند. در این صورت، می‌توان کاروانسرا را با در نظر گرفتن جنبه‌های متفاوت کارکردی آن، علاوه بر ظاهر کالبدی آن‌ها، به عنوان یکی از مفاهیم گردشگری منظر مد نظر قرار داد.

گردشگری منظر یکی از مهم‌ترین و شایع‌ترین انواع گردشگری است که هدف خود را کشف رازهای نهفته در

مفهوم و ساختار کاروانسرا

در فرهنگ دهخدا کاروانسرا عمارتی تعریف شده است که در آن کاروان منزل می‌کند (نغمه نامۀ دهخدا، ۱۳۵۹، ذیل مدخل «کاروانسرا») نام کاروانسرا از کاروان یا کاربات به معنی گروه مسافران مشتق شده است (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۶۶) و کاربات مفهومی بوده است که پیش از اسلام برای کاروانسرا به کار می‌رفته است (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴، ۱۸). البته در روایت دیگری کلمه کاروان از کاربان ریشه گرفته که به معنی کسی است که از کسب و کار مواظبت می‌کند (رفیع فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۴۰). در معنایی ساده می‌توان گفت کاروانسرا ساختمانی بوده که کاروان را در خود جای می‌داده است. نوعی مهمان‌خانه یا استراحتگاه بین‌راهی که در فواصل معین و در مسیرهای کاروان بر پا می‌شده است (ثواقب و نجفی علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۴۰). در تمدن ایرانی همچون سایر تمدن‌ها، کاروان‌ها همواره در رفت و آمد بوده‌اند. اکثر مسافران ترجیح می‌دادند به صورت دسته‌جمعی مسافرت کنند. طولانی‌بودن مسیر، خطرات بین راه به خصوص دزدان، و صرفه‌جویی اقتصادی حمل بار دلایلی برای مسافرت‌های جمعی و کاروانی بوده است.

معنی ابتدای کاروان که در واژگان زبان انگلیسی نیز باقی مانده است به گروهی از تاجران اطلاق می‌شود که برای حفظ خودشان در برابر دزدان متحد می‌شدند (هیلن براند، ۱۳۷۷، ۳۹۸). کاروان‌های بزرگ تنها تعدادی ساربان و چارپادار و ده‌ها یا صدها چهارپا و تعدادی نگهبان را شامل نمی‌شدند، بلکه ممکن بود تعدادی خانواده، رجال سیاسی، علمی و مذهبی، زائران، بازرگانان و حتی جنازه برخی مردگان نیز در کاروان باشند. ریاست و اداره کاروان با فردی به نام کاروان‌سالار بود که معمولاً تجربه زیادی در این کار داشت و با اقتدار کامل، تمام تصمیمات لازم را در مورد کاروان اتخاذ می‌کرد. کاروانسرا زاینده موقعیت جغرافیایی ایران است و با توجه به خشکی و کم‌آبی این سرزمین و دوری آبادی‌ها از یکدیگر، وجود اماکنی برای اقامت موقت مسافران را اجتناب‌ناپذیر می‌کرد (پیرنیا، ۱۳۷۱، ۹۴). از بررسی کاروانسراهای سراسر ایران چنین بر می‌آید که اساس معماری کاروانسراهای ایران، مانند سایر بناها تابع شیوه، سنت و سبک رایج زمان بوده است. با این ترتیب می‌توان پنداشت که کاروانسراهای پیش از اسلام نیز تابع شیوه معماری زمان بوده است. ذکر این نکته ضروری است که شیوه معماری، محل و منطقه، مصالح ساختمانی و موقعیت جغرافیایی نقش مؤثری در ایجاد این‌گونه بناها داشته است (ملایی، ۱۳۸۹، ۲۴). پلان کاروانسرا معمولاً مربع یا مستطیل شکل بوده است، با وجودی که حیاط مرکزی شکل غالب کاروانسراهای ایران است، ولی در مورد این نوع ابنیه توجه به اقلیم هر منطقه از ایران، گوناگونی‌های اندکی را از لحاظ فرم و نوع مصالح ایجاد کرده است (مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۷، ۱۴). به‌گونه‌ای

(فروزنده، ده‌کیانی و حیدری بنی، ۱۳۹۳، ۲). در بسیاری از کتاب‌هایی که درباره تاریخ و جغرافیای ایران نوشته شده و در همه سفرنامه‌ها از توجه ایرانیان به راه و ساختمان‌های پیوسته به آن و همچنین راهداری و پست منظم روزگار قدیم سخن به میان آمده است (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۴). پیشینه وجود این بناهای امن در ایران به زمان‌های دور بر می‌گردد. منابع تاریخی حکایت از آن دارند که بنیان‌گذار احداث کاروانسرا، هخامنشیان بودند. گرچه نمونه‌ای از بناهای یادشده از عهد هخامنشی به جای نمانده، ولی روشن است که در آن زمان نیاز وافر به ایستگاه‌های بین راه، امنیت، رفاه کاروانیان و پیک‌های مخصوص احساس می‌شده است (فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸، ۵).

سابقه ساخت کاروانسرا در ایران به دوره هخامنشی برمی‌گردد که با توسعه قلمروی ایران از قفقاز تا خلیج فارس و از آسیای مرکزی تا آسیای صغیر، مدیترانه و شمال آفریقا، توسعه راه‌ها مورد توجه قرار گرفت (گیرشمن، ۱۳۶۹، ۲۰۶).

قرار گرفتن در شاهراه تجاری شرقی غربی، از چین تا دریای مدیترانه و وسعت پهناور ایران دلیلی بر این امر بوده است. هرچند توجه به راه‌ها لزوماً از نظر اقتصادی مطرح نبوده و دلایل نظامی (استفاده از راه‌ها برای لشکرکشی‌های جنگی)، مذهبی (سهولت رفت و آمد کاروان‌های زیارتی)، سیاسی و اجتماعی و حتی جاذبه‌های تفریحی توریستی در این امر مؤثر بوده‌اند (ثواقب و نجفی علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۴۱). برخی از دلایل که باعث ضرورت ایجاد کاروانسراها در ایران قدیم شده‌اند عبارتند از:

- مسافت طولانی و دوربودن شهرها از یکدیگر؛
 - گسترش، حفظ و رونق تجارت و اقتصاد؛
 - نیاز مبرم کاروانیان به آسایش و حفاظت در مقابل راهزنان و موانع طبیعی؛
 - وضعیت اقلیمی و آب و هوا و مداخله عوارض طبیعی (رفیع فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۴۳ و فرشچی و حاجی زمانی، ۱۳۹۸، ۵).
- دلایل فوق، دلایل اولیه‌ای برای ایجاد کاروانسرا در نقاط مختلف ایران و تسری ساخت آن به کشورهای دیگر بوده‌اند. به‌گونه‌ای که می‌توان ساختارهای مشابه کاروانسرای ایرانی را در نقاط دیگر نیز مشاهده کرد؛ هرچند با گذشت زمان، جامعه ایرانی دلایل دیگری نیز برای توسعه این ساختمان‌ها در سراسر کشور پیدا کردند. این ساختمان‌ها نیز ظرفیت فوق‌العاده‌ای در برطرف کردن نیازهای جوامع در هر دوره و تطبیق خود با شرایط آن دوره داشته‌اند که این امر نیز حائز اهمیت است. به بیان دیگر از یک سو جامعه ایرانی توانسته است، با هوشمندی و تغییر نگاه خود در ادوار مختلف، از یک بنا، بهره‌های متفاوتی برد و هم ساختمان به لحاظ محتوایی از ظرافت منعطفی برخوردار بوده است.

براساس کارکرد خود، در یکی از دسته‌های مختلفی قرار می‌گرفته است و در برخی موارد کارکرد بر ساختار معماری و یا نحوه مالکیت تأثیر داشته است. مثلاً کاروانسراهایی که در نزدیکی شهرها واقع می‌شدند، کارکردهای خدماتی متفاوتی از کاروانسراهای دورتر داشتند و این امر در چینش اتاق‌ها و ساختار درونی و حتی بلندی دیوارها مؤثر بوده است. به همین سبب کارکرد کاروانسراها برای دستیابی به درکی عمیق از چرایی وجود کاروانسرا مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کارکردهای کاروانسراها

کاروانسرا یکی از نمونه‌های باارزش معماری ایران است که در ادوار تاریخی خود، توسعه و گسترش تدریجی خاصی را تجربه کرده است و در هر زمان نام خاصی از جمله، کاربات، ساباط، خان، یام و... به خود گرفته است (نواقب و نجفی علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۴۰). عملکردهای گوناگون کاروانسراها در گذشته، باعث شده است این نام‌ها در فرهنگ لغات جای گیرد که در اصل دارای وظایف مشابهی مانند کاروانسراها داشتند، ولی از نظر خصوصیات و معماری هر یک دارای ویژگی‌های متفاوت بوده است. هرچند هدف اصلی کاروانسراهای برون‌شهری اقامت و استراحت مسافران در آن به خصوص در مسیرهای طولانی و کاروانسراهای درون‌شهری، محل مبادله کالا و تجارت بوده است ولی این اماکن به دلیل ماهیت ساختاری و معنایی خود، در طول تاریخ خود، کارکردهای متفاوتی را تجربه کرده‌اند. برخی از این کارکردها عبارت است از:

• کارکرد اقتصادی

همان‌گونه که بیان شد، ایجاد راه‌ها و بستر مناسب برای گردش کالا و انسان، یکی از مهم‌ترین محورهای توسعه اقتصادی در هر برهه زمانی بوده است. با توجه به گستردگی و پهناوری ایران از یک‌سو و لزوم رونق تجاری و اقتصادی، کاروانسراها به عنوان یکی از ارکان مهم در ساختار اقتصادی ایجاد شدند. از طرفی این کاروانسراها در کنار بازار مهم‌ترین نقاط اقتصادی شهرها را تشکیل می‌داده‌اند. کارکردهای اقتصادی را می‌توان در چند دسته تقسیم کرد:

- توسعه تجارت: عمده‌ترین کارکرد کاروانسراها توسعه و رونق تجارت بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۹، ۲۳۲). جلب توجه کردن بیشتر به خاطر بخشش بانی خصوصی و نه کاروانسراها، این تصور را به ذهن می‌آورد که یک جزیی پیوسته در زنجیره‌های پهناور که به دست یک فرمانروا برای تسهیل در امر تجارت، زیارت و دیگر انواع مسافرت برپا شده، در مجموعه به سود کشور است (هیلن‌براند، ۱۳۷۷، ۴۳۴).

که کاروانسرای درون‌شهری، کاروانسرای دشت، کاروانسرای کوهپایه‌ای و کوهستانی، کاروانسرای کرانه کویر و دریا با توجه به موقعیت جغرافیایی هر ناحیه ساخته شده است (نواقب و نجفی علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۵۳) در طراحی این کاروانسراها، دقت و راحتی مسافران و کاروانیان بیشتر مورد توجه سازندگان قرار گرفته است (تاتاری و نیستانی، ۱۳۹۳، ۱۱۰). جهت‌گیری آن‌ها غالباً محورهای قرینگی در راستای محورهای اصلی مختصات بوده است و ضلع ورودی آن موازی راه اصلی طراحی می‌شده است. دسترسی به آب، امنیت، دیدداشتن از جمله عوامل دیگری بوده که در جهت‌گیری کاروانسرا مؤثر بوده‌اند (نژاد ابراهیمی و تأملی، ۱۳۹۷، ۳). عناصر اصلی در شکل کلاسیک یک کاروانسرا، ورودی، هشتی، حیاط مرکزی، اطاق‌ها و محل نگهداری چارپایان بوده است و فضاهای دیگر مانند حمام، آب‌انبار و ... عناصر فرعی آن بوده‌اند (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۴۴).

کاروانسراها دسته‌بندی‌های مختلفی داشته‌اند. «سیرو» از افراد صاحب‌نامی است که کاروانسراهای ایران را به دوشاخه برون‌شهری و شهری تفکیک کرده است و در کتاب‌های خود خصوصیات هر یک را بیان کرده است. او همچنین کاروانسراها را از لحاظ اقلیمی به کاروانسراهای دشت و کوهستانی تقسیم کرده است. کاروانسرای درون‌شهری به دو دسته کاروانی تجاری و صرفاً تجاری تقسیم‌بندی می‌شدند. کاروانسراهای برون‌شهری هم در دو دسته عمده دشتی و کوهستانی قرار می‌گرفته‌اند. از لحاظ طرح نیز کاروانسراها چهار ایوانی، دو ایوانی، هشت‌ضلعی و مدور و یا برج‌دار و بدون برج بوده‌اند. «کیانی» و «کلاریس» کاروانسراها را براساس اقلیم به کاروانسراهای کاملاً پوشیده منطقه کوهستانی، کرانه‌های پست خلیج فارس و حیاط‌دار مناطق مرکزی ایران طبقه‌بندی کرده‌اند. «آیوزیان» نیز با استفاده از فرمولی ساده، کاروانسراها را به گونه‌های کامل و موارد ناقص و استثنایی تقسیم کرده است (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۴۶ و حسینی و پورنادری، ۱۳۹۳، ۸۲ و پیری و افشاری آزاد، ۱۳۹۵، ۲۱۰ و ۲۲۰ و تکمیل همایون، ۱۳۶۹، ۲۱۷ و ۲۱۸). همچنین کاروانسراها براساس مالکیت به سه دسته شاهی، خصوصی و وقفی تقسیم می‌شدند. درآمد کاروانسرای شاهی، کاملاً در اختیار و انحصار و استفاده شاه بوده است. کاروانسراهای خصوصی به بخش خصوصی تعلق داشتند و در کاروانسراهای خیریه و وقف، خدمات ارائه شده از سوی متمولین بدون دریافت هیچ‌گونه مبالغی در اختیار مردم عادی قرار می‌گرفت (ساریخانی، شریفی‌نیا و قنبری، ۱۳۹۱، ۱۶۳). تنوع کاروانسراها بیشتر از نقطه‌نظر محل استقرار و فیزیکی و یا ساختار معماری و یا مالکیت و نحوه مصرف درآمد بررسی شده است. ولی به نظر می‌رسد، کارکردهای مختلف نیز در این تنوع بی‌تأثیر نبوده‌اند و هر کاروانسرا

می‌کرده است (حسینی و پورنادری، ۱۳۹۳، ۸۲). کاروانسرا محلی بود که مردم از اقوام و حتی ملل مختلف در آن چندروزی در کنار هم زندگی می‌کردند. این امر فرصت خوب را برای تبادل فرهنگی به وجود می‌آورد. کاروانسرا محلی را برای برخورد اندیشه‌ها و تبادل نظر دربارهٔ مسائل مختلف اجتماعی، فرهنگی و انتقال آداب و رسوم متفاوت، فراهم می‌ساخت (طالبیان، آتشی و نبی‌زاده، ۱۳۹۲، ۱۱۳).

• کارکرد خدماتی

کاروانسراها خدمات متنوعی در اختیار مسافران و مشتریان خود قرار می‌دادند. برخی از این خدمات عبارت است از:

- **اقامت:** در حقیقت می‌توان کاروانسراها را مهمانسراهای امروزی دانست (فرشچی و حاجی‌زمانی، ۱۳۹۸، ۳). به خصوص در کاروانسراهای بیرون‌شهری این امر از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است و خدمات اقامت به صورت رایگان یا با دریافت مبلغ اندکی ارائه می‌شده است.

این قسم ابنیه (کاروانسرا) در ایران تنها محلی است که مسافری می‌توانند در آنجا اقامت کنند. عدد آنها در شهر متناسب است با وسعت دایرهٔ تجارت و کثرت و قلت امتعهٔ تجارتي در تمامی راه‌ها که تردد قافله‌ها در آنها انجام می‌شود. کرایهٔ منزل در کاروانسرای عرض راه مطلقاً نمی‌گیرند. مبلغ قلیلی در کاروانسرای واقع در شهرهای بزرگ به جهت گذاشتن بار و امتعهٔ تجاری مطالبه می‌کنند (اولیویه، ۱۳۷۱، ۴۳).

- **تأمین مایحتاج:** با توجه به وجود کالاهای مختلف در کاروانسراهای درون‌شهری، مردم مایحتاج خود را بعضی برای استفادهٔ خود و برخی نیز برای فروش در مغازه‌ها از آنجا تأمین می‌کردند (بیگدلی، باقری، اسدی و زارع، ۱۳۹۷، ۵). به عنوان مثال در شهر اصفهان مشاهده می‌شود، نزدیکی و پیوستگی مکان راسته‌های بازار و کاروانسراها، یکی از خصوصیات بازار این شهر است که این نزدیکی عملاً ارتباط عمده و خرده‌فروشی‌ها را آسان کرده و به آنها نظم می‌بخشیده است (شفقی، ۱۳۸۴، ۲۶۳). در کاروانسراهای برون‌شهری، کاروانسراها آب و غذا برای مسافران تأمین می‌کردند.

- **خدمات انبار:** یکی دیگر از خدمات مهم کاروانسراها، خدمات انبار برای کالا بوده است. این کالاها به صورت جداگانه در انبارهای مختلف نگهداری می‌شدند (سیرو، ۱۳۸۶، ۸۹). به نوشتهٔ جملی کارری در کاروانسراها اگر چیزی از مال‌التجاره گم می‌شد، کاروانسرادار مسئول جبران آن بود (کارری و فرانچسکو، ۱۳۸۳، ۹۹).

کاروانسراهایی که در شهر قرار داشت، نه تنها برای سکونت و تغذیهٔ مسافران استفاده می‌شد، بلکه انبارها و مراکزی بود برای تجارت گروه‌های خاصی از بازرگانان (هیلن‌براند، ۱۳۸۵، ۲۳۱).

- **بدرقه و استقبال:** کاروانسراهای درون‌شهری محلی

به عنوان مثال مباحث مختلفی در خصوص کارکرد اقتصادی کاروانسرا در عهد صفوی مطرح شده است (تاتاری و نیستانی، ۱۳۹۳، ۱۱۳) و این عصر را دوران طلایی احداث کاروانسراهای بزرگ دانسته‌اند (کیانی و کلایس، ۱۳۶۸، ۲). دولت صفوی درک کرده بود که با تأکید بر امنیت راه‌ها و کاروانسراها می‌تواند به توسعه و گسترش تجارت کمک کند و از همین طریق به توسعهٔ اقتصادی دولت و کشور توسعهٔ اشتغال رونق بخشد (کوهستانی، ملکی، موفق و ناصر قرایی، ۱۳۹۶، ۶۸). در این دوره، برقراری ثبات و امنیت سیاسی، گسترش راه‌های ارتباطی و کاروان‌رو، تساهل مذهبی، اعطای برخی امتیازات خاص به علاقه‌مندان تجارت در کشور و پایین‌آوردن هزینه‌های مسافرت به ورود چشم‌گیر کاروان‌های تجاری در اقصی نقاط کشور به ویژه پایتخت صفویان، اصفهان، انجامید. حضور فعالان تجاری داخلی و خارجی، لزوم ساخت اقامتگاه‌های مناسب در مناطق بیابانی و شهری را به منظور اسکان موقت جهت سهولت معاملات تجاری فراهم کرد (ثواقب و نجفی علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۴۰).

- **ایجاد درآمد برای خزانه:** کاروانسراها علاوه بر تأثیری که بر رونق اقتصادی کشور داشتند، باعث ایجاد درآمدی برای حکومت نیز بودند. به نحوی که از این کاروانسراها درآمد زیادی نصیب حاکم می‌شد (همان، ۵۵). کاروانسراهایی که تجار در آن حجره داشته و مشغول تجارت بودند، سالانه ۵۰ هزار تالر (۱۵۰ هزار مارک) به شاه مالیات می‌دادند. در اصفهان به تنهایی ۲۴ کاروانسرا وجود داشت که هر یک از آنها سالانه ۲۰۰ تا ۳۰۰ تومان مالیات پرداخت می‌کردند (اولثاریوس، ۱۳۶۹، ۷۴۵).

- **ایجاد درآمد برای افراد:** همان‌گونه که بیان شد به لحاظ مالکیت برخی از کاروانسراها به صورت خصوصی اداره می‌شد. این کاروانسراها درآمد خوبی را برای مالکان به وجود می‌آوردند و به عنوان یک کسب و کار خوب شناخته می‌شدند. - **ایجاد درآمد برای امور خیریه:** علاوه بر درآمدهای حکومت و افراد خصوصی از کاروانسرا، بخشی از کاروانسراها برای امور خیریه ایجاد می‌شد. به عنوان مثال عواید کاروانسرای مادر شاه در اصفهان به طلاب و نگهداری مدرسه می‌رسیده است (کیانی، ۱۳۸۶، ۱۳۲). از طرفی در برخی موارد بخشی از درآمد کاروانسراهای شاهی و خصوصی نیز در امور خیریه هزینه می‌شد.

شاه عباس از عایدی کاروانسرای شاه اصفهان، هزینهٔ مردان و زنان سید حسینی را در مدینه و نجف تأمین می‌کرده است (پی‌بلیک، ۱۳۸۸، ۱۲۷).

• کارکرد فرهنگی

کاروانسراها همواره محل تلاقی فرهنگ‌های مختلف بوده که این مبادلات فرهنگی بر ارزش‌های معماری آن‌ها اضافه

در عرصه تجاری، فاصله زیاد میان مراکز تجاری و در بسیاری اعصار دسته‌های اشرار سازمان‌یافته، همگی وجود جایگاه‌های امن را برای تأمین استراحت کاروان‌ها و سایر مسافران ایجاب می‌کردند (پوپ، ۱۳۶۶، ۲۳۸).

در دوره صفوی و با گسترش کاروانسراها، ناامنی و راهزنی در کشور با کاهش چشمگیری مواجه شد و امنیت در شهرها و جاده‌ها برقرار شد (ثواقب و نجفی علی‌آبادی، ۱۳۹۱، ۴۵).

• کارکرد نظامی

گاهی از کاروانسراها در زمان جنگ نیز استفاده می‌شده است (معطوفی، ۱۳۸۲، ۶۶۳). به گونه‌ای که برخی کاروانسراها بیشتر در خدمت اهداف و مقاصد نظامی بودند و شاهان از طریق آن می‌توانستند بین خود و دورترین نقاط تحت قلمروشان، ارتباط برقرار کرده و فکر هرگونه شورش علیه حکومت مرکزی را خنثی کنند (صبوری زالوآبی، ۱۳۹۲، ۱۴۵). در چنین مواقعی کاروانسرا به عنوان یک ایستگاه نظامی، سپس توقف‌گاه موقت لشکری، و بعد از آن برای منزل‌های بین راه که مورد استفاده ملتزمین رکاب شاهی قرار می‌گرفته است (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۴۵). رباط‌ها که از آن‌ها به عنوان کاروانسراهای ابتدای دوره اسلامی یاد می‌شود ابتدا به منزله پادگان‌های نظامی و محل نگهداری اسب و آذوقه مجاهدان اسلام بوده‌اند (لباف خانیکی، ۱۳۷۹، ۹۱).

• کارکرد آموزشی

از کاروانسراها برای تبلیغ و نشر دین اسلام و هم برای آموزش و تعلیم مفاهیم اسلامی استفاده می‌شد (فرشچی و حاجی‌زمانی، ۱۳۹۸، ۶) و نقش مهمی در آموزش اسلامی داشتند (لباف خانیکی، ۱۳۷۹، ۹۴). علاوه بر این در کنار بیشتر کاروانسراهای شهری، مدارس وجود داشته‌اند که تأمین هزینه‌های آن از طریق درآمد کاروانسرا انجام می‌شده است.

• کارکرد اجتماعی

کاروانسراهای شهری اغلب نزدیک یا چسبیده به زیارتگاه‌ها، مدرسه‌ها و یا بازار ساخته شده‌اند که طبعاً به رونق فعالیت‌های تجاری و مدنی منجر می‌شدند (پوپ، ۱۳۶۶، ۲۴۱). کاروانسرا تنها محلی برای داد و ستد نبوده، بلکه به عنوان مکانی برای تجمع و ایجاد روابط اجتماعی نیز استفاده می‌شده است (سهیلی و رسولی، ۱۳۹۵، ۵۹). آن‌ها محل گردهمایی مردم، محل برخورد اندیشه‌ها و تبادل نظر درباره مسائل اجتماعی و بیان خاطرات و رویدادها و آداب و رسوم و مسائل مذهبی اقوام مختلف بوده است. بی‌تردید این گفتگو و مناظره تأثیر شگرفی در بیداری افکار عمومی و آگاهی مردم داشته است (مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۷، ۱۱). حتی طراحی عناصر کاروانسرا به گونه‌ای بوده است که به این کارکرد کمک می‌کرده است. به عنوان مثال حیاط ضمن آن که به عنوان فضای تنظیم‌کننده هوا از باد جلوگیری کرده و سایه به وجود می‌آورده است، فضای

برای استقبال و بدرقه مسافران بوده است. چیزی شبیه به پایانه‌های مسافربری امروزی که خانواده‌های مسافران برای استقبال و یا مشایعت نزدیکان خود، در آن جا حاضر می‌شدند (صبوری زالوآبی، ۱۳۹۲، ۱۵۶).

– **محل نگهداری حیوانات بارکش:** علاوه بر کالاها، کاروانسرای درون‌شهری محلی برای نگهداری حیوانات نیز بود. به عنوان مثال کاروانسراهای صفوی از ترکیب فضاهای اقامتی، تجاری، اجتماعی و فضاهای نگهداری بار و حیوانات تشکیل شده بودند. مانند کاروانسرای صفوی بازار اصفهان، که از ترکیب فضاهای بزرگی مانند سرا، بارانداز و مدرسه تشکیل شده است (حسینی و پورنادری، ۱۳۹۳، ۹۲).

– **خدمات حمل و نقل:** با توجه به شرایط سفر در آن روزگار، علاوه بر نگهداری و تیمار و استراحت دام‌ها از دیگر کارکردهای کاروانسرا، تعویض اسب برای چاپارها (مرادچله، ۱۳۸۹، ۳) و تأمین حیوانات برای موارد اضطراری بوده است.

– **خدمات مذهبی:** در کاروانسراها محلی برای ادای فرائض مذهبی مانند نمازخانه وجود داشته است. هرچند در برخی موارد در درون کاروانسرا، برای مذاهب غیر از اسلام نیز فضاهایی در نظر می‌گرفته‌اند؛ مانند کلیسای جامع تجاری، داخل کاروانسرای میرجان مربوط به قرن هفتم هجری قمری.

• کارکرد سیاسی

در خصوص کارکرد سیاسی دو موضوع را می‌توان بیان کرد:

– **استقرار سفرای کشورهای خارجی:** در دوران صفویه که رفت و آمد سفرای کشورهای خارجی به ایران بیشتر شد، برخی از کاروانسراها که متعلق به دربار صفویه بود، محل استقرار هیأت‌های سیاسی می‌شده است که از کشورهای دیگر برای برقراری روابط بیشتر راهی دربار می‌شدند (صبوری زالو آبی، ۱۳۹۲، ۱۵۴). سفرا در این کاروانسراها لباس رسمی می‌پوشیدند و سپس با محافظان مخصوص تا شهر همراهی می‌شدند (سیرو، ۱۳۶۲، ۲۸).

– **استقرار عوامل دولتی:** برخی از کاروانسراها در مواقع شکار و تفریح شاهان و درباریان به صورت کامل در خدمت آنان و ملتزمین بوده‌اند. کاروانسراها برای عمال دولتی و مأموران مالیاتی نیز بی‌فایده نبوده است و آنها در رسیدگی به امور شهرها و روستاها، جمع‌آوری مالیات و تأمین نیروی انتظامی در کاروانسراها استراحت می‌کردند و مسائل را بررسی می‌کردند.

• کارکرد امنیتی

برخی کاروانسرا را کانون مبادله کالا و نوعی مهمان‌خانه در مشرق زمین دانسته‌اند و گروهی دیگر، آن را محلی امن برای حفاظت و آسایش کاروانیان در حکم یک قلعه می‌دانند (فرشچی و حاجی‌زمانی، ۱۳۹۸، ۲). مهم‌ترین کارکرد کاروانسراها حفاظت از جان و مال مسافران بود (پیری و افشاری آزاد، ۱۳۹۵، ۲۰۹) و آنها برای ایجاد امنیت در بین راه‌ها ایجاد می‌شدند.

مخصوصی محل برگزاری روضه‌خوانی بوده و در ایام محرم حرکت دسته‌جات طوری تنظیم می‌شد که از دو و سه کاروانسرا بگذرند و در آن جا از عزاداران استقبال و پذیرایی می‌کردند و تجار نامی کاروانسرا، بانی مخارج این مراسم بودند (احمدی و حاجی بابایی، ۱۳۹۵، ۵).

• **کاروانسراهای زیارتی:** برخی از کاروانسراها بیشتر برای کاروان‌های زیارتی استفاده می‌شدند و کاروان‌های باری کمتر در آن دیده می‌شده است. زائران هنگام استراحت در این کاروانسراها با تبادل اطلاعات، مسائل مذهبی و دینی را مورد بحث و گفتگو قرار می‌دادند و همچنین حاضران از مشاهدات و رویدادهای محل خود یکدیگر را آگاه می‌کردند (صبوری زالوآبی، ۱۳۹۲، ۱۵۵).

• کارکرد اطلاع‌رسانی

نکته مهمی که در عملکرد کاروانسراها نباید از آن غافل شد، نقش اطلاع‌رسانی و خبری این بناها است. کاروانسرا به عنوان کانون انتقال و تبادل اخبار و اطلاعات به شمار می‌رفته است. اطلاع از کاروان‌ها، مسافران و حتی درگیری‌ها و وقوع شورش‌های محلی از همین کاربرد خبری کاروانسراها انجام می‌پذیرفته است. از نظر کارایی خبری، کاروانسرا یکی از شریان‌های مهم ارتباطی میان شهرها و حکومت محسوب می‌شده است (ابراهیم‌زاده و قاراخانی، ۱۳۹۶، ۵). علاوه بر این امیران و حاکمان، علاوه بر استقرار در کاروانسرا طی سفر، اخبار سیاسی شهرها و سرزمین‌های گوناگون را منتشر و مبادله می‌کردند (مشبکی اصفهانی، ۱۳۹۷، ۱۴).

• کارکرد معنایی

کاروانسراها در ذهن فرهنگی ایرانیان از باب سکونت موقتی، یادآور دنیا بوده‌اند که آدمیان همچون مسافران کاروان‌ها می‌آیند و می‌روند و شاید به همین دلیل است که در کاروانسراها از تزئینات اضافی و بیهوده پرهیز می‌شده و عظمت، زیبایی و شکوه بنا در ذات و ماهیت آن تعبیه می‌شده است (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۵۷).

• کارکرد غیراخلاقی

علاوه بر کارکردهای یاد شده، کاروانسراها کارکردهای غیراخلاقی هم داشتند. برخی از این کاروانسراها، به کاروانسرای «برهنگان» معروف بود که محل زنان روسپی بود (صبوری زالوآبی، ۱۳۹۲، ۱۵۵). روسپیان به طور گروهی محله‌ای را به خود اختصاص می‌دادند. غالباً محل آنها در خارج از شهر قرار داشت تا مردان هوسران در همان جا عیاشی کنند (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴).

بحث و بررسی

کاروانسرا برای ایجاد رونق در سیر و سفر توسط ایرانیان قدیم بنا نهاده شدند. مطالعات انجام‌شده نشان می‌دهد آنها به مرور

ویژه برای تعاملات انسانی ایجاد می‌کرده است (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲، ۵۴) و یا در کاروانسراهای چهار ایوان، وجود ایوان‌ها باعث می‌شده همیشه یک طرف بنا در سایه باشد و به صمیمی شدن تعاملات انسانی نیز کمک کند، زیرا امکان ارتباط چهره به چهره را افزایش می‌داده است (همان، ۵۲). اختصاص عواید و درآمد حاصل از کاروانسراها به مدارس و بیمارستان‌ها نیز از کارکرد اجتماعی کاروانسراها حکایت دارد (ابراهیم‌زاده و قاراخانی، ۱۳۹۶، ۶).

• کارکرد مذهبی

کارکرد مذهبی کاروانسرا از چند زاویه مورد بررسی قرار می‌گیرد:

– **ساخت خیریه کاروانسرا:** کاروانسرا نزد مسلمانان مانند ساخت مسجد، مدرسه و حمام، جزئی از خیرات و مبرات بود (توسلی، ۱۳۸۱، ۱۶۷). در دوره صفویه، ساخت و گسترش کاروانسراها، علاوه بر ابعاد اقتصادی ریشه در اعتقادات اسلامی حاکمان وقت نیز داشته است، که در قرآن کریم به حقوق مسافر در راه اشاره شده است (کوهستانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۶۸).

– **محل تجمع افراد مذهبی:** رباط‌ها یکی از کانون‌های خانقاهی بوده است که در مسیر تاریخی خود، قلعه نظامی، سپس کاروانسرا و در نهایت محل تجمع درویشان و صوفیان می‌شود (کیانی میرا، ۱۳۶۹، ۶۶) بعد از تثبیت مرزهای اسلام و برطرف شدن تهدید از سوی غیرمسلمانان، معنی رباط تغییر کرد و رباط به جایی گفته می‌شد که اهل تصوف و طریقت در آن زندگی می‌کردند. کاروانسرا نقش زیادی در ارائه خدمات به زائران، علما و طالبان علم و دین داشت. اهمیت این مسئله زمانی روشن می‌شود که در سده چهارم هجری قمری، واژه کاروانسرا به خانقاه تعبیر می‌شد. این امر به دلیل جمع شدن اهل طریقت و صوفیان و نیر زندگی و تحصیل گروه‌های مذهبی در آن بود (فرشچی و حاجی‌زمانی، ۱۳۹۸، ۵).

ابوسعید ابوالخیر نیز در رباط کهن به خلوت می‌نشست و آن رباطی بود که بر سر راه ابیورد به میهنه قرار داشت (ابن منور میهنی، ۱۳۷۱، ۲۹).

– **تقدس کاروانسرا:** با حضور بزرگان مذهبی در کاروانسرا، کم‌کم تقدس آن‌ها به جایی رسید که مردم کراماتی را به بزرگان و مشایخ و حتی اشخاص معمولی ساکن آن‌ها نسبت می‌دادند (لباف خانیکی، ۱۳۷۹، ۹۳).

به گفته ابوحفص سهروردی کسانی که در رباط به اطاعت خدا مشغولند با دعا‌های خود بلا و مصیبت را از بلاد و عباد دور می‌سازند (طلس، ۱۳۳۷، ۲۸).

– **وقف و امور خیریه:** گاهی به جای آن که آن کاروانسرا را اجاره دهند، وقف عام می‌کردند (شاردن، ۱۳۷۴، ۱۴۰۲).

– **اجرای مراسم مذهبی:** برخی از کاروانسراها در ایام

اتاق‌ها و حجره‌ها را تغییر داده و روایتی جدید و خاطره‌انگیز برای او از ساختمان‌هایی به وجود آورد که در بین راه و یا درون شهرها ساخته شده و در روزگار قدیم، مرکز توسعه اقتصادی قلمداد می‌شده‌اند. با این روایت، گردشگر می‌تواند در ذهن خود، شلوغی و رفت و آمد در کاروانسرا را حس کرده و دلایل ساختار معماری آن را بیش از آن‌که صرفاً عینی باشد، درک کند.

گردشگران در اغلب موارد برای دیدن مناظر سفر می‌کنند. ولی برای آن‌که یک مکان بتواند منظر تلقی شود باید اطلاعات جامعی از هویت و عملکرد و چرایی آن وجود داشته باشد تا بتواند علاوه بر افزایش آگاهی بیننده، نقشی در خاطره‌انگیز کردن سفر داشته باشد. توصیف شکل و ظاهر کاروانسرا و بررسی ساختار معماری آنها، نمی‌تواند تفسیر کاملی از ارزش این بناهای تاریخی ارائه کند. ارزش واقعی این مکان با در نظر گرفتن لایه‌های عمیق ذهنی و غیرملموس آن مشخص می‌شود. این‌که صرفاً قدمت یک کاروانسرا یا تعداد اتاق‌ها و مساحت آن بیان شود، در فاصله کوتاهی از سفر از بین می‌رود. کارکرد یکی از روایات منظرین است که می‌تواند در تولید محتوای یک مکان به کمک گردشگری آمده و داستان مکان را به داستان سفر گره زند.

مرور کارکردهای مختلف کاروانسرا، در ایجاد یک منظر تاریخی اهمیت پیدا می‌کند. این‌که یک بنا توانسته است با همسان‌سازی عملکرد خود با شرایط زمانه ماندگار بماند، به واسطه تنوع کارکردهایی بوده است که همواره به صورت پراکنده و مبهم بیان شده است.

اقامت، امنیت، خدمات، اقتصاد و ... مفهومی عینی ذهنی را برای کاروانسرا ایجاد می‌کنند. مفهومی که به زندگی انسان در ایران قدیم ارتباط داشته و براساس سبک زندگی در آن دوران شکل گرفته است. کاروانسرا پاسخی به نیازهای گسترده و رو به رشد جامعه ایرانی در طول زمان بوده است. به همین دلیل کارکردهای آن نیز به طور مدام تغییر کرده و متناسب با شرایط زمانه، ساختار و هویتی جدید پیدا کرده است. به بیان دیگر این منظر، از پویایی برخوردار بوده است. پویایی این منظر، دلیلی بر ماندگاری آن در طول تاریخ بوده است؛ هرچند به مرور زمان و با پیشرفت تکنولوژی در قرن بیستم، کاروانسراها عملکرد خود در نظام اقتصادی و خدماتی را از دست داده و در حال حاضر به ساختمان‌های ویرانه‌ای تبدیل شده‌اند. با نگاهی منظرین به آنها، می‌توان این ساختمان‌های تاریخی را به مقاصد برای گردشگری منظر تبدیل کرد که گردشگر با حضور در آن بتواند به درک جدیدی از حرکت انسان در ایران قدیم و رفتار اقتصادی، تجاری و فرهنگی آن دست پیدا کند. با توجه به از بین رفتن کارکرد کاروانسرا در دنیای فعلی، مرور کارکردهای آن در طول سال‌های گذشته می‌تواند نقشی

زمان کارکردهای مختلفی را پیدا کردند که فراتر از مکانی برای استراحت در طول سفر بود. اضافه شدن این کارکردها به دلایل مختلفی بوده است. از جمله:

-دلایل مکانی: کاروانسراها در طول مسیر راه‌ها ایجاد می‌شده‌اند و در برخی موارد تنها نشانه‌های زندگی در طول مسیر بوده‌اند. از این‌رو کارکردهایی مانند کارکردهای امنیتی و خدماتی شکل گرفته‌اند.

-دلایل اجتماعی: کاروانسراها محلی برای تجمع افراد مختلف با خصوصیات و ویژگی‌های متفاوت بوده است. جامعه شکل گرفته در این محل، دلیلی برای کارکردهای اجتماعی، فرهنگی، اطلاع‌رسانی و مذهبی بوده است.

-دلایل اقتصادی: توسعه راه‌ها با هدف افزایش سفر و مراودات تجاری بین شهرها و کشورهای مختلف، از جمله راهبردهای توسعه در ایران قدیم بوده است. کاروانسراهای درون شهری و برون شهری، کارکردی مهم در اقتصاد داشته‌اند.

-دلایل ساختاری: کاروانسراهای برون شهری در خارج از شهرها بنا نهاده می‌شده‌اند. بنابراین برخی از فعالیت‌هایی که در شهرها امکان کمتری برای عرضه و یا به محیط متفاوت و خلوت تری نیاز داشته‌اند در آنها انجام می‌پذیرفته است. کارکردهای آموزشی، مذهبی و حتی کارکرد غیراخلاقی به این دلیل در کاروانسرا به وجود آمده است.

دلایل فوق باعث شدند، کاروانسرا معنایی بیش از یک مکان پیدا کرده و نقشی مهم در ساختارهای اقتصادی، فرهنگی، نظامی و امنیتی ایفا کند. به همین دلیل توسعه کاروانسرا در دوره‌هایی مانند عصر صفویه که حکومت مرکزی در صدد تقویت بنیه اقتصادی و گسترش قلمروی نفوذ بوده، رونق اساسی پیدا کرده است.

کارکردهای مختلف، هویت‌های مختلفی به این بنا داده‌اند و هرکس با زاویه خاصی به این هویت نگریسته و آن را مورد تحلیل قرار داده است. با چنین نگاهی می‌توان کاروانسرا را به مثابه یک منظر در نظر گرفت که به دلایل اولیه‌ای شکل گرفته است ولی به مرور زمان در نتیجه تعامل انسان با محیط و جامعه پیرامونی خود، ماهیت و محتوای خود را تغییر داده و به مقتضای زمان به‌روز شده است. از این رو در تمامی دوره‌های مختلف تاریخی، توسعه این عنصر مهم معماری در دستور کار حکمرانان مختلف قرار گرفته است. چرا که در هر دوره توانسته است با اضافه کردن کارکردی به محتوای عملکردی خویش، نقش اساسی را در تجارت و حمل و نقل ایفا کند.

در روایت منظرین، ساختمان‌ها بیش از آن‌که پس‌زمینه باشند، به مکانی تبدیل می‌شوند که می‌توانند رویدادها و داستان‌های زیادی به وجود آورند. بنابراین بسیاری از مکان‌ها با داستان‌هایشان شناخته می‌شوند. روایت منظرین کاروانسرا برای گردشگر می‌تواند نگاه او به دیوارهای بلند، بارانداز،

داشته‌اند. به گونه‌ای که می‌توان بیان کرد، کاروانسراها علاوه بر کالبد فیزیکی، جنبه معنایی نیز داشته‌اند. با مرور کارکردهای ذکرشده در قسمت قبلی، مشخص می‌شود که کاروانسراها یکی از فضاهای اجتماعی فرهنگی اقتصادی مهم در ایران قدیم محسوب می‌شده‌اند. مکانی که علاوه بر کارکرد ساختاری خود برای استراحت و سکونت مسافران بین‌راهی و کاروانیان، ظرفیت فوق‌العاده‌ای در به وجود آمدن فضایی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، نظامی و تجاری داشته است. نگاه منظرین به کاروانسراها کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. آنچه بیشتر در پژوهش‌های صورت گرفته مدنظر قرار داده شده، ساختار فیزیکی و عناصر اصلی کاروانسراها بوده است. درک کارکردهای چندگانه کاروانسراها می‌تواند تأثیر بسزایی در افزایش علاقه افراد بازدیدکننده از کاروانسراها به عنوان یک جاذبه مهم گردشگری فرهنگی، داشته باشد.

اساسی در طراحی روایات منظرین برای این بنا و ایجاد نگاهی نو به آنها داشته باشد.

جمع‌بندی

توجه به رفاه و امنیت کاروانیان در طول تاریخ ایران باعث بنیان بناهای کاروانسرا و عناصر وابسته آن، برای برطرف کردن نیازهای ارتباطی و اقتصادی شد. احداث کاروانسرا در ایران سابقه‌ای بس قدیمی داشته و طبق منابع تاریخی ایران، در احداث کاروانسراها مبتکر و پیش‌قدم بوده است. پیشاهنگی و دیرینگی ایران در بهره‌مندی از سنت‌های کهن سکونت، ساخت و ساز، رشد، توسعه و تکامل روزافزون و تدریجی معماری، یادگارهایی زیبا و منحصر به فرد در این سرزمین به جا گذاشته است. کاروانسراهای ایران که از مهم‌ترین دستاوردهای معماری این سرزمین به شمار می‌روند، در شرایط و وضعیت‌های متفاوت اقلیمی، بازرگانی و ... سبک‌ها و ویژگی‌ها و کارکردهای متنوعی

فهرست منابع

- ابراهیم‌زاده، آرمین و قاراخانی، علیرضا. (۱۳۹۶). بررسی کارکرد و جزئیات معماری کاروانسراهای صفوی و چگونگی احیای آنها (نمونه موردی کاروانسرای گدوک). مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر، تهران.
- ابن منور میهنی، محمد. (۱۳۷۱). اسرار التوحید، مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، ج ۱، تهران: مؤسسه انتشارات آگاه.
- احمدی، مرتضی و حاجی‌بابایی، سجاد. (۱۳۹۵). احیا و مرمت کاروانسراهای دوره قاجاریه، نمونه موردی: کاروانسرای حسین‌خان همدان. مجموعه مقالات دومین کنفرانس سالانه معماری، شهرسازی، جغرافیا و عمران. شیروان: مؤسسه پژوهشی رهجویان پایا.
- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۹). سفرنامه آدام اولتاریوس، جلد ۲ (ترجمه حسین کردبچه)، تهران: انتشارات سروش.
- اولیویه، گیوم آنتوان. (۱۳۷۱). سفرنامه اولیویه (ترجمه محمدطاهر میرزا)، تهران: انتشارات اطلاعات.
- امین‌زاده، بهناز. (۱۳۸۹). ارزیابی زیبایی و هویت مکان، هویت شهر، (۷)، ۱۴-۳.
- بیگدلی، حامد؛ باقری، محمد؛ اسدی، فرخ و زارع، لیلا. (۱۳۹۷). بررسی تاریخ شفاهی شهر سلطانیه (بررسی آثار معماری شهر تاریخی سلطانیه براساس متون تاریخی و تاریخ شفاهی). معماری‌شناسی، (۵)، ۱-۱۰.
- پرگاری، صالح و جودکی، محمدعلی. (۱۳۹۵). بررسی راه‌های مواصلاتی شیراز به اصفهان (از سده‌های نخستین اسلامی تا تشکیل حکومت صفوی). پژوهش‌های تاریخی، (۱)، ۳۵-۵۶.
- پوپ، آرتور اپهام. (۱۳۶۶). معماری ایران (ترجمه غلام‌حسین صدری افشار). ارومیه: انتشارات انزلی.
- پی‌بلیک، استفان. (۱۳۸۸). نصف جهان (معماری اجتماعی اصفهان صفوی) (ترجمه محمد احمدی‌نژاد). اصفهان: نشر خاک.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۰). درباره شهرسازی و معماری سنتی ایران. آبادی، (۱)، ۴-۱۵.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۷۱). تحقیق در معماری گذشته ایران. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۹). آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: انتشارات سروش دانش.
- پیری، سعید و افشاری‌آزاد، سمیه. (۱۳۹۵). مطالعه کاروانسراهای درون‌شهری دوره قاجار همدان، نمونه موردی: کاروانسرای حاج صفرخان. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، (۱۱)، ۲۰۷-۲۲۱.
- تاتاری، مهدی و نیستانی، جواد. (۱۳۹۳). مطالعه عناصر معماری فضاهای ورودی: موارد بررسی، کاروانسراهای صفوی خراسان رضوی. مجله پیام باستان‌شناسی، (۲۱)، ۱۲۴-۱۰۹.
- تکمیل همایون، ناصر. (۱۳۶۹). کاروانسرا در فرهنگ ایران. تحقیقات تاریخی، (۵-۴)، ۲۰۱-۲۲۷.
- توسلی، محمود. (۱۳۸۱). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران. تهران: انتشارات پیوند نو.
- ثواقب، جهانبخش و نجفی‌علی‌آبادی، فردین. (۱۳۹۱). نقش صفویان در رشد کاروانسراها. تاریخ، (۲۶)، ۳۴-۵۹.

• کارری، جملی و فرانچسکو، جیوانی. (۱۳۸۳). *سفرنامه* (ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

• کوهستانی، حسین؛ ملکی، هومن؛ موفق، محمدحسین و ناصرقرایی، محسن. (۱۳۹۶). ساختار امنیتی کاروانسراهای دوره صفویه. *مطالعات تاریخ انتظامی*، ۱۲(۱)، ۶۷-۸۲.

• کیانی، محمد یوسف و کلایس، ولفرام. (۸۶۳۱). *فهرست کاروانسراهای ایران*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

• کیانی، محمد یوسف. (۱۳۸۶). *تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی*. تهران: سمت.

• کیانی میرا، محسن. (۱۳۶۹). *تاریخ خانقاه در ایران*. تهران: کتابخانه طهوری.

• گیرشمن، رومن. (۱۳۶۹). *ایران از آغاز تا اسلام* (ترجمه محمد معین). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

• لیاف خانیکی، رجب‌علی. (۱۳۷۹). دگردیسی در مفهوم و کاربری رباط. *تحقیقات جغرافیایی*، ۱۵(۱-۲)، ۸۹-۱۰۱.

• لغت‌نامه دهخدا. (۱۳۵۹). علی‌اکبر دهخدا زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.

• ماهان، امین و منصوری، سید امیر. (۱۳۹۶). مفهوم منظر با تأکید بر نظر صاحب‌نظران رشته‌های مختلف. *باغ نظر*، ۱۴(۴۷)، ۱۷-۲۸.

• مرادچله، عبدالباقی. (۱۳۸۹). *کاروانسراها*. همایش منطقه‌ای خانه ایرانی، گنبد کاووس: دانشگاه آزاد اسلامی واحد گنبد کاووس.

• مشبکی اصفهانی، علیرضا. (۱۳۹۷). مقایسه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای عصر صفوی با رویکرد کالبدی. *هنر و معماری (معماری سبز)*، ۱۲(۴)، ۱۱-۲۴.

• معطوفی، اسدالله. (۱۳۸۲). *تاریخ چهار هزار ساله ارتش ایران*. جلد ۲، تهران: انتشارات ایمان.

• ملایی، معصومه. (۱۳۸۹). بررسی انواع کاروانسراهای ایران. *فن و هنر*، ۵۰(۲۳-۲۷).

• منصوری، سیدامیر. (۱۳۸۳). درآمدی بر شناخت معماری منظر. *باغ نظر*، ۱۱(۲)، ۶۹-۷۸.

• منصوری، سیدامیر و شفیعا، سعید. (۱۳۹۸). *آشنایی با منظر (گردشگری منظر)*. تهران: انتشارات مهکامه.

• واعظی، مهدی. (۱۳۹۷). بررسی روش‌های ارزیابی و تحلیل کیفیت و زیبایی‌شناسی محیط و منظر شهری. *انسان و محیط زیست*، ۱۶(۲)، ۱۳۱-۱۴۲.

• نژاد ابراهیمی، احد و تأملی، محمود. (۱۳۹۷). جهت‌گیری در معماری و نقش آن در شکل‌گیری خانه‌های تاریخی تبریز. *معماری‌شناسی*، ۱(۵)، ۱-۱۲.

• هیلن‌براند، رابرت. (۱۳۷۷). *معماری اسلامی* (ترجمه ایرج اعتصام). تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

• هیلن‌براند، رابرت. (۱۳۸۵). *هنر و معماری اسلامی* (ترجمه اردشیر اشراقی). تهران: انتشارات روزبه.

• حسینی، آرزو و پورنادری، حسین. (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای صفوی شاخص در بازار اصفهان، مطالعه موردی کاروانسراهای شاه، ساروتقی و مادرشاه. *مطالعات تطبیقی هنر*، ۴(۸)، ۸۱-۹۷.

• رفیع‌فر، جلال‌الدین و لرافشار، احسان. (۱۳۸۲). بررسی انسان‌شناختی کاروانسراهای عصر صفوی. *نامه انسان‌شناسی*، ۱(۴)، ۳۷-۶۰.

• ساریخانی، مجید؛ شریفی‌نیا، اکبر و قنبری، ندا. (۱۳۹۱). نگاهی نو به قلعه میرغلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده بنا (قلعه یا کاروانسرا). *نامه باستان‌شناسی*، ۲(۲)، ۱۶۱-۱۷۲.

• سجادی، ژیلدا؛ جنگی، حسن و صفا مقدم، فاطمه. (۱۳۸۹). تغییر عناصر شهرهای اسلامی در گذار به شهرسازی مدرن. *اندیشه جغرافیایی*، ۴(۸)، ۶۳-۸۸.

• سهیلی، جمال‌الدین و رسولی، نسترن. (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی نحو فضای معماری کاروانسراهای دوره قاجاریه (مطالعه موردی: کاروانسراهای قزوین و کاشان). *هویت شهر*، ۱۰(۲۱)، ۴۷-۶۰.

• سیرو، ماکسیم. (۱۳۵۷). *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها* (ترجمه مهدی مشایخی). تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

• سیرو، ماکسیم. (۱۳۶۲). *کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان‌راهها* (ترجمه عیسی بهنام). تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

• سیرو، ماکسیم. (۱۳۸۶). *کاروانسراهای بین راهی دوره صفوی، اصفهان در مطالعات ایرانی*، ج ۲، به کوشش رانا هولود، (ترجمه محمدتقی فرامرزی و داود طبایی). تهران: فرهنگستان هنر.

• شاردن، ژان. (۱۳۷۴). *سفرنامه شاردن*، جلد ۴ (ترجمه اقبال یغمایی). تهران: انتشارات توس.

• شانواز، بلال و خاقانی، راضیه. (۱۳۹۴). *کاروانسراهای ایران زمین*. تهران: انتشارات پایزنه.

• شفقی، سیروس. (۱۳۸۴). *بازار بزرگ اصفهان*. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل.

• صبوری زالوآبی، آرش. (۱۳۹۲). *تاریخچه کاروانسرا*. *تاریخ پژوهی*، ۵(۵)، ۱۴۵-۱۸۲.

• طالبیان، نیما؛ آتشی، مهدی و نبی‌زاده، سیما. (۱۳۹۲). *مجموعه کتاب‌های عملکردهای معماری مجتمع تجاری*. کتاب هشتم، تهران: انتشارات کتابکده کسری.

• طللس، محمد اسعد. (۱۳۳۷). آموزش و پرورش در اسلام. *اقتباس و نگارش محسن فارسی، آموزش و پرورش*، ۲۹(۷)، ۲۷-۳۰.

• فرشچی، حمیدرضا و حاجی‌زمانی، مهدی. (۱۳۹۸). بررسی کاروانسراهای ایران و بناهای وابسته به آن. *معماری‌شناسی*، ۲(۷)، ۱-۱۳.

• فروزنده، نسیم؛ ده کیانی، غلامرضا و حیدری بنی، داریوش. (۱۳۹۳). بررسی و مطالعه کاروانسراهای ایران. *کنفرانس بین‌المللی انسان، معماری، عمران و شهر*، تبریز: مرکز مطالعات راهبردی معماری و شهرسازی.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

باصولی، مهدی و درخش، سعیده. (۱۴۰۰). بررسی کارکردهای کاروانسراهای ایرانی با رویکردی منظرین. *منظر*، ۱۳(۵۴)، ۲۸-۳۷.

DOI: 10.22034/MANZAR.2020.228329.2062
URL : http://www.manzar-sj.com/article_110109.html